

(S)

DagWeek *Reportage*

55

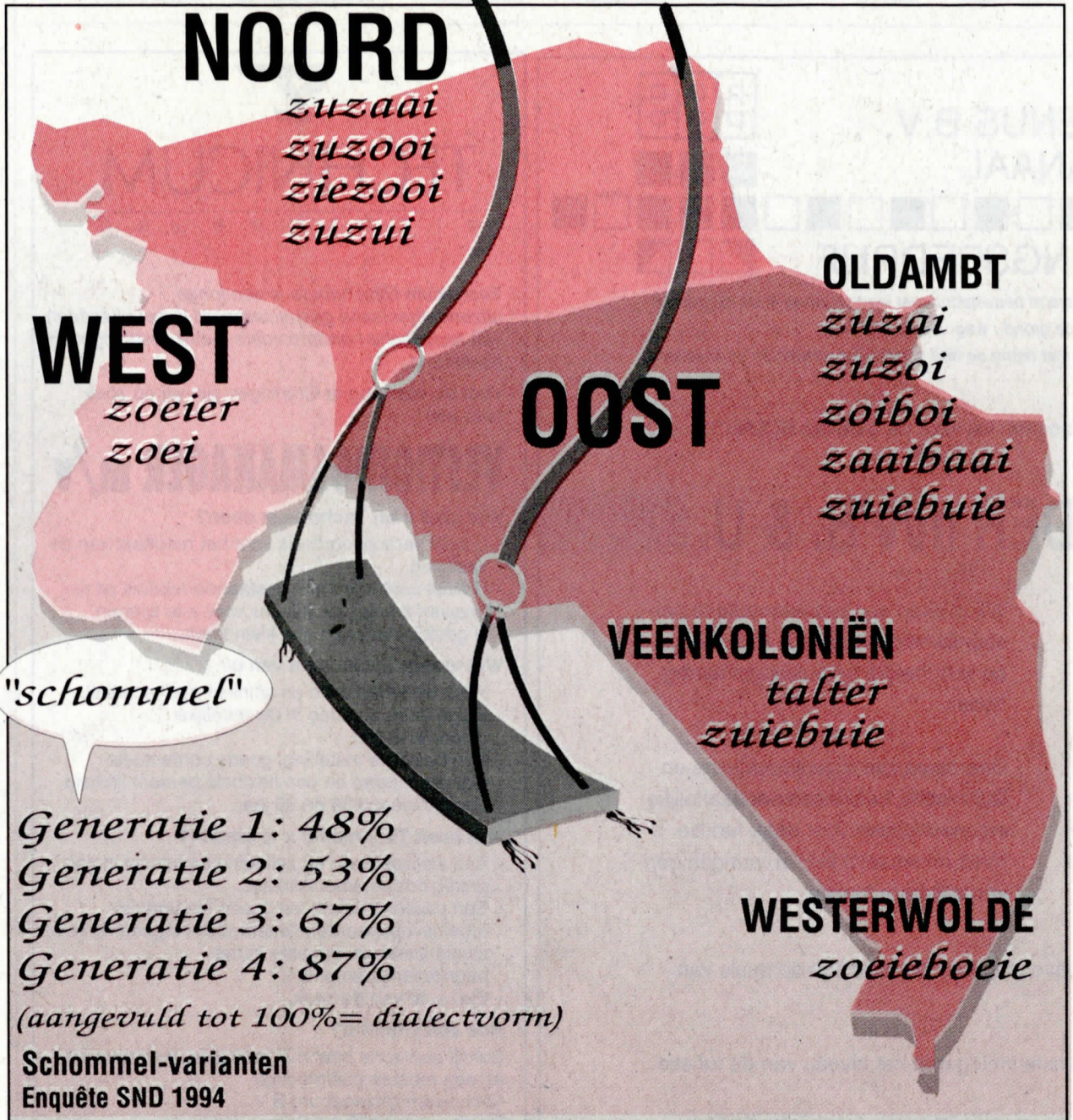
Het bewegende Gronings van de twintigste eeuw

Siemon Reker

Als de Nederlandse taalkundige G.G. Kloeke (1887-1963) vanaf woensdag 28 juli 1915 een aantal zomervakanties lang door Groningen fietst om lokale dialectgegevens bij elkaar te trappen, heeft hij het heel wat minder gemakkelijk dan zijn latere navolgers uit bijvoorbeeld 1994. Al in de tweede zin van zijn dagboek rept hij van regenbuien en noteert 'ie dat hij al nat is als hij de regenhoes van de fiets losgemaakt heeft. De hoes van Kloeke's fiets: dat kostbare instrument roestte in die jaren vele malen sneller dan nu, zoals de lekke banden ook heel wat gauwer ontstonden en minder gemakkelijk te repareren waren. Moeizaam legt Kloeke van 1915 tot 1918 zijn kilometers af. Via via komt hij telkens terecht bij zo betrouwbaar mogelijke informanten die in hun leven weinig zijn verhuisd. Zij lichten hem in omtrent de taal van hun plaats. Twee plaatsen per dag afwerken is een opgave die lang niet altijd haalbaar blijkt voor een dialectoloog die zijn waarnemingen zo exact mogelijk wil vastleggen. In 1895 was het voor het Aardrijkskundig Genootschap in elk geval eenvoudiger om iets aan de weet te komen van de streektaal van een groot gebied: aan kennissen of aan kennissen van kennissen werden invulformulieren gestuurd en zo kwamen de talige inlichtingen na verloop van tijd als vanzelf op een centraal adres. Dat was weliswaar makkelijker, maar de fietsende benadering van Kloeke had het voordeel van de precieze waarnemer die nog eens dóór kon vragen, of anderen raadplegen.

De afvraging van de Stichting Nederlandse Dialecten in 1994 gebeurde schriftelijk, net als die van het Aardrijkskundig Genootschap. Met de aanpak van Kloeke stemde het tijdstip overeen: aan het begin van de vakantie van wat de lange, hete zomer van 1994 zou worden. In afwijking van wat eerder gebruikelijk was, is aan de invullers gevraagd om te antwoorden wat ze zèlf zeggen. Omdat er zoveel reacties zijn binnen gekomen is het wel wat bewerkelijk

De Stichting Nederlandse Dialecten herhaalde vorig jaar een streektaalonderzoek dat in 1895 door het Aardrijkskundig Genootschap werd gehouden. Een vergelijking tussen beide enquêtes moest duidelijk maken hoe sterk het dialect in deze eeuw in beweging is geraakt. Het onderzoek van 1994, veel uitgebreider dan dat van 1895, werd mogelijk gemaakt door publicatie van vragenlijsten in een groot aantal regionale kranten, waaronder het Nieuwsblad van het Noorden. Vandaag zet taalonderzoeker Siemon Reker, coördinator van het onderzoek, een aantal resultaten van de enquête in de Groningse regio op een rij. Volgende week zal Henk Bloemhoff dat doen voor het Drents.

Groningers groeien uit de boksem

voorbeeld. Of dat bij het werkwoord 'zien' ook gebeurt, moet duidelijk kunnen worden op grond van het materiaal dat de kleine duizend Groningers hebben ingevuld. We sluiten West daarbij van deelneming uit, want 'zien' is hier zien. In Noord en Oost is het Gronings sinds mensenheugenis parallel aan bijvoorbeeld het Duits: ik zai verandert tot hai zigt/zugt en in het meervoud keert zain/zainen terug. Het bijzondere is dat die oude onregelmatigheid vervangen wordt door een regelmaat die pas bij jongere sprekers merkbaar is. De oude vorm ik zai wordt vervangen door ik zig of ik zug; wie zain wordt tot ziggen of zuggen. Het hele werkwoord heette vroeger zain, het duurt nog een of twee generaties en ik kan het werkwoord ziggen of zuggen in het zakwoordenboek opnemen. Met 'ik zie' is buiten het Westerkwartier nog meer aan de hand, en wel hetzelfde als bij 'niet'. In Noord en Oost zijn de voor het Gronings kenmerkende ai-klanken veelvuldig in gebruik, maar de vraag is hoe lang dat nog het geval zal zijn. We zijn namelijk getuige van een beginnende vervanging van ai door oi. De invullers geven voor 'niet' een paar varianten. In West is het dus niet, zoals het even typerend in Westervolde nich kan zijn. Sommige Noord-Groningers schrijven naait. Een enkeling gebruikt nai, een variant die in heel Noord en Oost kan voorkomen, maar de overgrote meerderheid vult nait in. De oudste twee leeftijdsgroepen doen dat voor 100%, daarna komt er een kleine verandering. In groep 3 vullen zes van de 292 mensen noit in (2%), wat door 23 personen van de 145 uit groep 4 ook gedaan wordt. Het percentage van 2 is daar opgelopen naar 16%! Bij ik zai is een vergelijkbare, ja zelfs een iets sterkere ontwikkeling gaande. Afgezien van de eerder genoemde mogelijkheden ik zai, ik zig en ik zug komt ook ik zoi voor. Bij de oudere generaties is die oi-klank praktisch niet ingevuld, maar daarna wordt dat anders. Iets dat eerst bijna niet waarneembaar is, loopt op tot twintig procent van de invullers die vanaf 1951 geboren is. Van de 88 invullers van deze groep schrijven 26 ik zoi. In 1895 is de oi

zoveel reacties zijn binnen gekomen, is het wel wat bewerkelijk maar verder eenvoudig om verschillende leeftijdsgroepen met elkaar te vergelijken. In bepaalde gevallen geven ouderen als groep immers nog al eens een ander antwoord dan jongeren.

In 1895 waren het louter mannen die voor Groningen de antwoorden verstrekten. In totaal waren er 15 inzendingen voor 14 plaatsen, over Vlagwedde werd van twee zijden geïnformeerd. Niet alle antwoorden kwamen snel. Zo ontbreekt Slochteren in het eerste verslag dat Te Winkel van de enquête publiceert en daardoor mist de lezer de informatie dat K. ter Laan voor zijn geboorte-omgeving ook heeft meegegaan. Er vulden meer woordenboekmakers in voor Groningen (H. Molema voor Warffum en A.A. Ganderheyden voor Zuidhorn die een supplement op Molema's woordenboek verzorgde) en auteurs deden ook mee, bijvoorbeeld J.H. Neuteboom (Sellinga), A. Verwer (Ter Apel), A.S. de Blécourt (Appingedam) en L. Doornbos (Holwierde).

Voor Groningen is naar verhouding veel onderzocht op het terrein van de hedendaagse taalverandering. De taal van deze provincie is door Ter Laans woordenboek en dank zij Sassens bijdrage aan de Reeks Nederlandse Dialektatlassen in het begin van de jaren '60 vrij goed bekend. Op grond van dat onderzoek en uit latere activiteiten is gebleken dat de provincie Groningen voor heel wat zaken het best in drieën kan worden onderverdeeld.

We onderscheiden nu West-, Noord- en Oost-Groningen. De scheiding wordt respectievelijk gemarkeerd door het Reitdiep en het Damsterdiep. (Groningen-Stad plus nabije omgeving vertoont vaak overeenkomst met Oost.) In West wordt bijvoorbeeld niet voor 'niet' gezegd, in Noord en Oost nait. In Noord eten ze kook 'koek', in Oost kouke, in West koek. Iemand 'praatte' in het Nederlands, proatte in West, prout in Noord, pruit in Oost en in overgangsgebieden tussen de laatste twee zelfs prait. Op die manier zijn er lange reeksen van regionale verschillen te geven die vaak passen binnen die praktische driedeling.

Het Gronings varieert niet alleen op

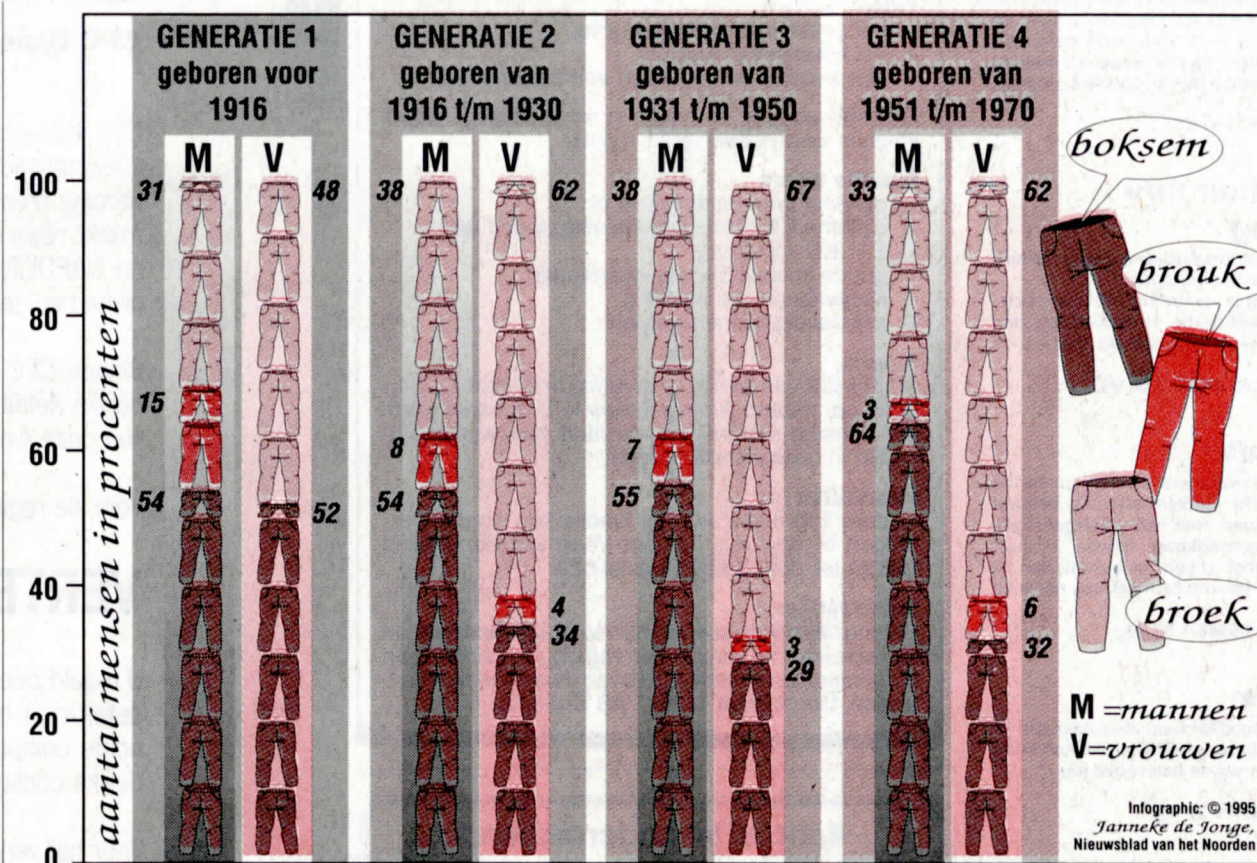
basis van de vraag waar iemand z'n taal heeft geleerd. De leeftijd en ook het geslacht spelen een rol, zo wordt straks duidelijk. Uit de massa gegevens van de zomer-enquête zijn heel wat voorbeelden van die veranderlijkheid binnen het hedendaagse Gronings op te diepen en enkele daarvan worden hier aangestipt.

Het stadium van de betaalde voetballers van Veendam heet De Langeleegte. Je moet maar net weten dat dat eigenlijk een Groningse naam is. In het Nederlands zou het De Langelaagte moeten zijn. In 1895 was de wereld nog heel eenvoudig: in heel Groningen is toen voor het Nederlandse 'laag' leeg geantwoord, zoals voor 'laagste' iedereen leegste invulde. Het woord zorgde niet voor problemen, de spelling evenmin. Dat is op zich wel wat eigenaardig, want het is veel vaker zo dat een Nederlands woord met een aa (vader, maken, raam) in het Gronings oa heeft (voader, moaken, roam). Tussen de Nederlandse aa en de Groningse oa bestaat zogezegd een veel sterkere relatie dan tussen bijvoorbeeld 'laag' en 'leeg'.

Dan gebeurt wat typerend is voor het dialect van de twintigste eeuw. Jongere sprekers zijn onzekerder in hun taal en zeggen niet meer voor 100% leeg en leegste. Bij hen begint een veel logischer loag en loagste op te komen. Voor hen logischer, voor oudere sprekers waarschijnlijk even onbegrijpelijk.

De Groningse taalkaart mag bij 'laag' geen verschillen te zien geven, bij 'schommel' is juist het omgekeerde 't geval. Er zijn woorden die nog meer variatie te zien geven, maar Kloeke zou heel wat verschillende benamingen voor het eenvoudige speeltuig hebben kunnen noteren. De schommel-vraag hoort net als 'broeken' bij het kleine groepje kwesties die meegesmokkeld zijn in 1994, want in 1895 is er niet naar geïnformeerd. Maar in verband met het in dialectologenkring bekende diverse karakter van het begrip is het voorwerp op de nieuwe vragenlijst gekomen. De 'schommel' hoort bij die woorden die dialectologen als een Pavlov-geval kunnen benutten, maar het bijzondere is dat nu te onderzoeken is, of zo'n zeer gevarieerd woord aan eigenheid verliest. Bedenk daarbij dat het een begrip betreft waar mensen bij uitstap in hun jeugd mee geconfronteerd worden, dezelfde periode als waarin het dialect een hoofdrol speelde.

Eerst de geografische variatie in sa-

mengevatte vorm. De kaart op deze pagina geeft de meest genoemde varianten weer in de diverse hoofdgebieden van Groningen. In Oost is daarbij een nadere uitsplitsing genoteerd in verband met de gesignaleerde verschillen. Sommige vormen komen in andere regio's binnen de provincie terug, de meeste niet. Afgezien van het binnen Groningen bijzondere talter (dat overall elders in Nederland en Vlaanderen in enigerlei vorm voorkomt), is het opmerkelijkste dat een bepaald woord-deel steeds terugkeert. In West is de benaming zoei en zoeier het meest gebruikelijk, zij het - Friesland is nabij! - regelmatig ook als soei of soeier geschreven. Dat moet te maken hebben met een ook in Van Dale opgenomen vorm als 'suien' of 'zuien' en 'zujen', namelijk 'neuriënd of zoemend wiegen, vergelijk 'suja'. Of het geluid nu een zinvolle toevoeging is of niet: schommelen en wiegen kunnen we althans in een deel van het Nederlandse taalgebied uitdrukken met iets van zui-. In Groningen houdt dat zujen of zoeien in en het ding waarmee gezoeid wordt kan dan een zoei of een zoeier heten zoals in West.

In Noord en Oost en in het hele Nederlandse taalgebied wordt graag een rijmend woord gebruikt voor de

schommel en dat is voorstelbaar bij zo'n heen-en-weer-apparaat. In Noord bestaat het rijm uit klinkerspel rond zu, zaai, zoei, zie en zui. In het Oosten van de provincie kan dat ook, maar veel meer trekt hier het medeklinkerrijm de aandacht: zaai-baai, zuie-buie, zoeie-boeie. De telkens terugkerende vraag is in de onderhavige zaak: hoe zit het met het aandeel van dit soort typisch streekgebonden varianten in vergelijking met de direct door het Nederlands beïnvloede vormen schommel en skommel? (Zie staatje op de taalkaart. Generatie 1: geboren voor 1916. Generatie 2: geboren van 1916 t/m 1930. Generatie 3: geboren van 1931 t/m 1950. Generatie 4: geboren van 1951 t/m 1971)

Al bij de oudste generatie ligt het aandeel van de Nederlandse vormen op ongeveer de helft. Vanuit dat perspectief is het geen wonder dat er in de jongste leeftijdsgroep bijna geen dialectische varianten meer worden ingevuld. Zelfs een kinder-speeltuig blijkt in Groningen in hoge mate aan vernederlandsing onderhevig te zijn.

Geen of weinig verschil tussen regio's, variatie tussen de generaties, er is minstens nog een derde factor in de verandering

van taal en dat is die van het natuurlijke geslacht. Vrouwen en mannen willen wel eens verschillend spreken en dat geldt ook voor het Gronings.

De oude Groninger boksem voor 'broek' wordt stap voor stap gemoderniseerd. Eerst wordt boksem opgevat als een broek die men aan heeft bij het werk en dan vooral zwaardere, vuil makende handarbeid. In de vrije tijd en op kantoor draag je in het Gronings dan geen boksem meer, maar een ander ding. Dat kan in eenmaal een broek zijn net als in het Nederlands, maar een broek is ook een mogelijkheid. Deze tussenoplossing kan voor zekere tijd dienst doen; het is minder plat dan boksem en nog wat eigener dan het nettere broek. Ter Laan stelt in zijn woordenboek in 1952 wellicht spottend vast dat enkelen in het Gronings al toe zijn aan pantalon! Die vorm is de afgelopen zomer niet ingevuld maar het lot van de boksem is wel bezegeld, zoveel is inmiddels duidelijk. Buksem is de typische vorm voor Westerwolde, eenmaal is ook buksen geantwoord. Boksen is ook enkele keren geregistreerd, vrijwel uitsluitend in Oost. Uit dezelfde regio zijn de vijf invullers afkomstig die hozen als antwoord geven.

In totaal zijn er 925 antwoorden be-

schikbaar. Vijf maal is ter toelichting bij het antwoord broek of brouk een opmerking over boksem gemaakt: dit is ordinaar, ouderwets, ruw of het heeft betrekking op een oude broek. Het bijzondere aan deze extra informatie is, dat deze in alle vijf gevallen afkomstig is van een vrouw. Het ligt dan voor de hand, te kijken wat de mannen als groep in de verschillende leeftijdscategorieën antwoorden en wat de vrouwen doen, zonder daarbij te letten op kleine geografische varianten. De resultaten zijn te vinden in de statistiek op deze pagina. Deze gegevens zijn overigens niet in alle opzichten even mooi als de onderzoeker ze graag zou zien. Bij generatie-onderzoek als dit komt vaker naar voren dat de oudste invullers soms 'te Nederlands' antwoorden, terwijl bij de jongsten soms meer dialectvormen worden ingevuld dan de respondent mondeling zou gebruiken. Dat is begrijpelijk, want iemand die zich van zo'n dialectvorm bewust is, wil deze vermoedelijk graag in het onderzoek geregistreerd hebben.

Maar de vraag of er verschil is tussen wat vrouwen en wat mannen in hun eigen Gronings zeggen tegen een 'broek' is wel zeer duidelijk beantwoord: in alle generaties zeggen vrouwen veel meer broek; boksem kiezen mannen in iedere leeftijdsgroep meer en meestal veel meer. Het woord boksem verwijderen vrouwen veel sneller uit hun woordenboek dan mannen dat doen.

Zitten er veel gegevens in die 16 zinnen die in deze krant geplaatst zijn op 9 juli 1994? Hopelijk is dat meer dan menige invuller gedacht zal hebben. Nemen we als voorbeeld de zin 'Ik zie jullie wèl, maar jullie zien mij niet.' In verband met het Gronings is het bijvoorbeeld vrij eenvoudig, opmerkingen te maken over het werkwoord in 'ik zie' tegenover 'jullie zien', over 'jullie' als onderwerpsvorm en als lijdend voorwerp (dat is in deze krant al eens gedaan), over het woord 'mij' en over de klinkers in 'niet' en de werkwoordsvorm van (ik) 'zie'.

De persoonsvormen zijn een betrekkelijk opvallend gegeven in het hedendaagse Gronings, ook al zijn velen zich daarvan meer bewust in het Duits. 'Ich sehe-er sieht', 'ich laufe-er läuft' laten zien dat de ik-vorm van een werkwoord kan verschillen van de hij-vorm. In het Gronings was dat niet anders. Ik loop-hai lopt 'ik loop-hij loopt' bij-

lers die vanaf 1951 geboren is. Van de 88 invullers van deze groep schrijven 26 ik zoi. In 1895 is de afwezig, in 1994 wordt de klank zonder commentaar door tientallen personen genoteerd.

Het ging op 9 juli vorig jaar om een massa vragen. Ze zijn beantwoord door een zeer groot aantal informanten die zich gelukkig niets aantrokken van het zomerweer dat voor de aanpak van Kloeke heel wat passender was dan voor een schriftelijke enquête. Die moeiten hebben al bij dit eerste onderzoek een mooi inzicht gegeven in heel wat veranderingsprocessen in het Gronings van de twintigste eeuw. Een paar kwesties illustreerden hoe beweeglijk het Gronings momenteel kan zijn. Nu eens zagen we, hoe een ontwikkeling bij de oudste leeftijdsgroepen niet of nauwelijks plaats heeft, bij andere is de wijziging al ver voortgeschreden. Woorden als 'schommel' en 'broek' laten een ontwikkeling zien die al rond de eeuwwisseling moet zijn ingezet. Het dialect beweegt de laat-twintigste-eeuwen: velen noteerden bij de laatste open vraag naar een karakteristiek woord voor hun streektaal een emotioneel gekleurd antwoord. Datzelfde bewegende communicatiemiddel is tegelijkertijd zelf heftig in beweging en dat is in 1995 misschien wel een intrigerender onderzoeksterrein dan de geografische variatie honderd jaar tevoren moet zijn geweest.

De verhalen van de eerste resultaten van de dialectenquêtes in Nederland en Vlaanderen zijn opgenomen in de 280 pagina's omvattende bundel 'Dialect in beweging'. Wie deelneemt aan de themadag (ook onder de naam 'Dialect in beweging') in Den Bosch op 25 maart kan de bundel kopen voor f 15,-. De winkelprijs wordt ruim f 25,-. Invullers van de enquête kunnen tot 25 maart intekenen voor de dagprijs van f 15,-, maar moeten rekening houden met f 5,- verzendkosten. Het intekenen moet schriftelijk bij drs. H. van de Wijngaard, Generaal Gavinstraat 344, 6562 MR Groesbeek.

